

Предраг М. Видановић,
Пирот

УДК94(497.11)"1915/1918"(093.2)
355:929 Кутинчев В.

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра
2016. године у Алексинцу
АЛЕКСИНАЦ И ОКОЛИНА У ПРОШЛОСТИ
500 година од првог писаног помена
1516-2016
Завичајни музиј Алексинац
Алексинац, 2016.

**Моравска војно инспекцијска област и опште стање округа у
извештају Васиља Кутинчева**

Централне силе и њихова савезница Бугарска децембра 1915. године држале су у својој власти све територије српске државе. Три савезника су се првенствено забавила тиме како да међусобно поделе територију и привредна богатства освојене земље. Одмах после повлачења српске војске извршила су међусобну деобу територија и успоставила окупационе системе. Бугарска и Аустроугарска постале су суседи и без већих тешкоћа и релативно брзо су се нагодили како ће током рата управљати Србијом.

Аустроугарска Врховна команда је 1. јануара 1916. године издала наредбу о образовању Војног генералног гувернмана у Србији на простору ранијих српских округа Београд, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац и Ћуприја, а новом наредбом од 11. фебруара 1916. године овај Гувернман је био проширен на округе Ужице, Чачак и на западне делове округа Крушевац.

Бугарски територијални апетити су после победе постали много већи него у тренутку укључивања у рат и потписивања Тајне конвенције између Немачке и Бугарске 6. септембра 1915. године, иако су у њој били прихваћени сви ондашњи њени захтеви. Поред онога што је гарантовано у тајном уговору са Централним силама, Бугарска је тражила територију до леве обале Велике Мораве, која би јој осигурала контролу пруге Смедерево-Ниш, и део Косова, окупиран након војних операција од стране бугарских јединица.

У складу са интересима саме Немачке и чињеницом да су њене савезнице у нападу на Србију ушле у спор око деобе територија и плена, фелдмаршал фон Макензен направио је план разграничења између Аустроугарске и Бугарске. Немачка се одлучила да у Албанији подржи Аустроугаре, да у Поморављу подржи Бугарску, а да на Косову остави провизориј који Бугарима даје неке предности, с обзиром на то да они остају војно присутни у значајном делу ове области. Под немачким утицајем, две стране су 1. априла 1916. године потписале уговор који је утврдио демаркациону линију између аустроугарске и бугарске команде.

Бугарска је овим уговором успела да у средишту Балкана добије под своју окупациону управу области које леже много западније од линије по уговору од 6. септембра 1915. године.

Бугари су стекли нове добитке, али су за њих морали да плате Немцима, те су им уступљене главне саобраћајнице, најважнији рудници и фабрика оружја у Крагујевцу¹. Територије које су заузеле њене јединице, Бугарска је поделила у две зоне. Једна је обухватала крајеве Србије у оквиру линије одређене уговором од 6. септембра 1915. године, практично у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве, и била названа „Војно-инспекцијска област Мораве“, а њено средиште је било смештено у Нишу; друга је обухватала Македонију и била названа „Војно-инспекцијска област Македоније“, са средиштем у Скопљу. Територија коју је Бугарска добила уговором од 6. септембар 1915. године називана је „Зона новоприсједињена Царству“ и сматрала се анектираном, а она територија коју је добила 1. априла 1916. године, називана је „Зона окупирана од бугарске војске“.²

Моравска војно-инспекцијска област је обухватала крајеве Старих области Србије и имала седам округа чија су седишта била у Пироту од 2.419км² и 113.878 становника, Зајечару од 3.196км² и 148.892 становника, Неготину од 2.909 км² и 113.502 становника, Пожареvcу од 4.156км² и 260.508 становника, Ћуприји од 2.002 км² и 128.224 становника, Врању од 4.341 км² и 256.130 становника и Нишу од 4.713 км² и 271.877 становника. Ово окупационо подручје је имало 23.739 км² и укупно 1,293.011 становника.³ Када је бугарска војска ушла у ове округе, прогласила је тамошње становништво једноставно за Бугаре. Преко ноћи су покушали да преобликују српска имена у бугарска, забранили су језик, правопис, књиге, историју, богослужење, карактеристичне делове одеће итд.

Унутрашња организација Војно-инспекцијске области Морава била је комбинација војне и цивилне управе. Међутим, улога војске је у сваком случају била одлучујућа, што се видно показивало у чињеници да се највиша војна и цивилна власт налазила у рукама војног генералног гувернера. Наредбом бр. 87 Активне армије од 30. новембра 1915. године за начелника Моравско војно-инспекцијске области постављен је генерал-мајор В. Кутинчев.

Васил Иванов Кутинчев (25.2.1859-30.3.1941) пешадијски генерал, рођен у Русе. Завршио је војну школу у Софију 1879.године. Учествовао је у српско-бугарском рату 1885.године као командант Петог пешадијског Дунавског пука. За време Балканског рата 1912/1913.године командант је Прве армије, а у Међусавезничком (Други балкански рат) 1913.године у почетку је командант Прве армије, а затим командант Друге армије. Након уласка Бугарске у Први светски рат, Кутинчев је генерал набавке при штабу активне армије, а затим је постављен за начелника Моравске војно инспекцијске области од 1915. до 1917. године када бива смењен са те дужности⁴.

Целокупан чиновнички апарат доведен је из Бугарске, што важи и за градоначелнике, а српско становништво могло је да обавља власт само у сеоским општинама. Већ на самом почетку формирања власти, исказивала се намера Бугарске да

¹ Немци су напустили Крагујевац чим су из фабрике однели најважније машине.

² Предраг М. Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу 1912-1918*, Пирот, 2015, стр. 121

³ Величко Георгиев, Стакјо Трифонов, *История на Българите 1878-1944 в документи*, том II, перидът на войните 1912-1918, София, 1996. (У даљем тексту: *История на Българите в документи*), стр. 533. Население и административна организација на Моравската област през 1916.г, според доклад на Ивана Каросеров, към 31. дек. 1910. година.

⁴ Милен Куманов и Колина Исова, *Историческа енциклопедия България*, София, 2000.

ове територије трајно задржи; окупациона управа настоји да што брже и што темељније спроведе денационализацију становништва, а да при том не бира средства како би остварила тај циљ. Денационализација је најпре била усмерена против Срба, али је нису могли избећи ни припадници других нација, Албанци, Турци, Грци и Јевреји. Бугаризација је имала два основна правца: уништење интелигенције, односно горњег и средњег слоја домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика. Намера бугарске власти види се из Заповести бр. 5 од 28. децембра 1915. године којом начелник Кутинчев објављује на знање свим властима и становништву области да му је поверена власт над овом облашћу и да се обједињује војно и грађанско управљање Моравске области. То обједињење има за циљ што брже успостављање правног поретка у том крају. У наставку Кутинчев оправдава улазак Бугарске у европски рат и то што је дао „велике и осетљиве жртве“ не из неких идеала, или да тражи окупацију туђих земаља, не да се освајају туђе границе. Не. Њихово мешање у рат је са једним циљем да се обједини у својим територијама, да се сакупи у једно цело и у једну општу границу „сви једнородни и једноверни синови и браће“. У Зајечару, Књажевцу, Пироту, Нишу, Лесковцу, Врању и у целој Македонији „бије само бугарско срце и живи становништво, које потиче од бугарског племена“. Због тога њихова брига треба да се усмери према тим људима, који су до јуче били отуђени од своје једнородне браће, да осете родбинску блискост, да осете покровитељство и заштиту бугарске државе, као и „праведност и строгост“ бугарских закона. Он показује разумевање да сваки рат повлачи и велико сиромаштво и разарање, али сматра да ће се све то поправити веома брзо, уколико органи војне и административне власти буду на висини свог положаја. Циљ би био да се добије поверење у нови режим, тако што би се отклониле последице рата, побољшао квалитет живота и положај становништва. Да би се остварио овај циљ становништву налаже да се покорава безпоговорно свим наредбама и потребама за успостављање реда. Наглашава да ће живот, част и имање свем становништву у новоокупираним крајевима, без разлике у вери и народности, бити у потпуности загарантовани под „моћном заштитом Његовог величанства Цара и његовом правитељству“. На крају своје Заповести, Кутинчев „моли“ све органе власти, а тако и становништво области да се увере да управа Моравско војно-инспекцијске области није кратког века и да територија Моравског краја није за кратко време окупирана. Напротив, ова територија ће остати заувек у Бугарском царству, зато сви органи власти, као и све становништво, дужни су да своја стремљења и свој рад усмере у будућност. На самом крају, Кутинчев ипак не изоставља да подсети и власт и становништво, да за свако рушење наредбе и закона државе, виновници подлежу Војном суду.⁵ Међутим, окупациона управа се првенствено одржавала преко својих органа насиља: с једне стране војним и жандармеријским јединицама, а са друге стране војно-обавештајном службом и полицијом. Војне јединице су биле распоређене по градовима и већим варошима. Жандамерија је била смештена по мањим местима и њене патроле су залазиле у забаченије пределе. Полицијске и обавештајне службе нису своје деловање сводиле само на сакупљање података о сумњивим лицима и сумњивом раду, на слање људи у затворе и пред судове, на хапшење и интернирања. Њихов основни учинак је био у томе што су мрежом надзирања и праћења створиле осећање опште несигурности, чиме су вршиле психолошки притисак и постепено морално разарале становништво. Притом су се

⁵ Централен државен архив, Софија, (ЦДИА), ф. 52, оп. 3, а.е. 46, л. 186. Заповед No 5 по Моравската војно-инспекционна област от нейния началник ген. В. Кутинчев за установяване на нов административан ред, Ниш, 15/28. декември 1915.г.

служиле претњама и новцем и искоришћавале лоше карактере, подмитљивце, такође изазивале зависти и осветништва, манипулисале недовољно образованим становништвом, или националним и верским подвојеностима.

У селима су поставили нове општинске одборе са новим председницима, који су били обавезни да око руке носе бугарску тробојку са грбом. За кметске намеснике, тамо где нису могли да пронађу њима лојалног поданика који би обављао ту дужност, постављали су Бугаре. Од самог почетка била је забрањена употреба српских личних имена, натписа, језика и писма. Српска имена су прилагођавана бугарским, а из презимена су избацивана последња слова „ић“ и додавана „ов“. Такво наређење су добијали чак и каменоресци којима је забрањивано да на надгробним споменицима уклесавају презимена на „ић“. Све трговинске радње, приватне кафане и сви други јавни и приватни објекти и установе имају да испишу своје фирме на бугарском језику.

Научници су добили задатак да „докажу“ етничку, језичку, историјску и географску припадност „бугарског Поморавља“ и Македоније матици Бугарској, а просветни радници да о томе предају у школи.

Крајеви у долини Мораве представљени су као бугарски крајеви и називани су „б`лгар Морава“, а народ ових крајева сматран је за „моравским Бугарима“ или посрбљеним Бугарима. На удару су били национална свест и идентитет српског народа. У функцији пропаганде били су штампа и културна друштва којима је био допуштен рад. У Нишу је излазио лист „Моравски глас“ који је доносио вести из Поморавља и Понишавља у којем је обилато вршена бугарска пропаганда. Објављиване су „расправе“ преко којих је покушавано да се наводно преко историјских чињеница докаже „бугарски карактер ових крајева“ и тако даље.

Да би се спровела бугаризација доведени су и бугарски учитељи. Све српске школе и читаонице биле су затворене. Законом за отварање и одржавање народних школа у новоприсједињеној и окупираној од бугарске војске зони од 6. фебруара 1916. године, отворене су нове бугарске школе.⁶ Овим законом даје се Министарству народне просвете да од 1. септембра 1917. године отвара и уређује народне школе, где за то нађе добро место, и да у те школе пошаље учитељски персонал. Министарство треба да одреди школско-административни персонал, као и потребан број чиновника и службеника неопходних за правилно функционисање отворених школско-административних канцеларија. Трошкове за отварање и одржавање школа и учитељског персонала плаћаће држава, али и општина по решењу Министарства, а трошкове за рад школско-административних канцеларија плаћа држава. Чланом 5. овог Закона даје се Министарству да одреди део од државних имања и имања без власника⁷ за одржавање народних школа. Због недостатка учитељског кадра Министарство народне просвете, Одељење за основне школе, упутило је апел штабу Активне армије у Ћустендилу, да, како би се у Тимочким и Моравским областима учила бугарска реч, Министарство отвара народне основне школе. Пошто су део учитеља у активној војсци, а њима је потребан персонал, из армије да се повуку учитељи.⁸ У тим народним школама, које су биле обавезне за српску децу, настава је извођена искључиво на бугарском језику, док су српска деца добила бугарска имена.

⁶ *История на българите в документи*, стр. 526-527.

⁷ „Имање без власника“ је најчешће имање српских војника, или оних који су избегли са војском, или оних који су депортовани.

⁸ Државен военноисторически архив, Велико Търново (ДВИА) ф.40, оп.2, ае.1383, No 1728, од 26.1.1916.год, гр. София

Бугарској пропаганди била је подређена и настава историје и географије, а једино је озбиљно предаван бугарски језик. Тако је била донета наредба по којој су до 15. фебруара 1916. године, морали бити одузети сви уџбеници и остала учила на српском језику. Другом наредбом која је донесена у мају 1916. године требало је „конфисковати све српске књиге, слике и мапе по јавним установама, књижарама и приватним кућама“, а било је дозвољено трговати само бугарским књигама, као и „књигама и штампаним стварима на другим страним језицима, сем српског.“ Окупационом чиновништву били су упућени расписи у којима је стајало „да је кореспонденција на српском језику апсолутно забрањена“.⁹ Објављен је списак „српских речи који су се временом увукли у дијалекат локалних Бугара током српске власти и које морају бити уклоњене из употребе“.¹⁰ Српске књиге, уџбеници, новине, мапе, школске и административне архиве и акта су спаљиване, а допремани су бугарски уџбеници и друге књиге. Према буџету од 24. новембра 1916. године одређено је 100.000 лева за бугарске књиге које су касније бесплатно делили у окупираним крајевима Србије.¹¹

Неке ниже школе биле су отворене убрзо по увођењу окупације и радиле су током пролећа 1916. године, али искључиво с бугарском наставом. Школске свечаности су служиле за то да би се деци сугерисало да изјављују како су задовољна што су „поново повратила своју бугарску националност“. Током 1916. године умножене су мере за идеолошке утицаје, посебно оне које је требало да делују на свест млађих нараштаја. Од јесени 1916. и током 1917. године биле су отворене нове основне школе, а у више градова и гимназије. Настава је била на бугарском и потпуно подређена бугарској пропаганди, а српска деца су била обавезна да их похађају. У сврху ове политичко-просветне пропаганде посебно су штампане књиге које су потом бесплатно дељене становништву у окупираним територијама Србије. У нишким школама су приказивани документарни филмови о „бугарском Поморављу“. Известан број бугарских универзитетских професора и истраживача етнолога, историчара и географа био је задужен да разради идеолошке основе за бугаризацију, па су они у ту сврху изналазили и бирали потребне чињенице.¹² Породицама које нису хтеле да упишу своју децу у школу претила је опасност малтретирања као и концентрациони логори у Бугарској. Поред рада у школама наставнички кадар имао је задатак да у народу шири бугарску националну пропаганду.

Да би српска душа и потпуно била уништена, бугарски окупатор се постарао да то оствари тако што су српске цркве биле најпре скрнављене, на пример претваране у штале, а касније су у њих довођени бугарски свештеници. Забрањено је богослужење на српском, а вршено је богослужење на бугарском језику. Крсне славе су биле забрањене. Српске иконе су биле замењене бугарским, а лица српских светаца на фрескама била изгребана. Оне највредније односили су са собом

Свештеницима који су дошли из Бугарске давани су благоугодни савети како да поступају са народом. Видински митрополит Неофит говорио је свештеницима премештеним у моравску и тимочку црквену област да је пред њих стављен један благородан посао. Да су они послати у један православни народ који је имао велику

⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 374-376; Наредба генералштаба активне војске бр.7438, мај 1916.

¹⁰ *Историја на българиите в документи*, стр. 588. (уместо дан-ден; ствар-нешто; ватра-огњ; бринем-грижа се; виноград-лозе; влада-правителство; госпа-госпожа; лепо-хубаво; лопов-крадец, разбойник; оба-двама, порез-данък; узрок-причина, астал-маса; рачун-сметка итд.)

¹¹ Димитрије Кулић, *Бугарска окупација I*, Ниш, 1970, стр. 79.

¹² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 376-377.

несрећу да дође под удар једног жестоког и рушилачког рата. То су благочисти хришћани из дијецеза српске православне цркве, „који су пострадали као грешке и неправде управника и државника те бивше српске државе“. Зато они који се налазе међу тим пострадалим народом, најбоље ће увидети колико је народу потребна утеха и заштита. Њима је дато да изврше велики и благородан пастирски подвиг за те добре хришћане „нашу браћу“. Свештеницима из Бугарске задатак би био да замене српске пастире који су побегли пред ужасом рата, или су под сумњом, те су одстрањени од стране војне власти како би се оправдали пред законом. Зато је на њима да буду духовници-оци, том пострадалом народу који је изгубио своје блиске и којима ће они бити потребни да разоткрију своју душу.¹³ И тако све у том богоугодном тону, али на бугарском језику, пред бугарским иконама, под окриљем бугарских свештеника требало је да српски народ пронађе духовни мир и спасење.

Једна од првих мера окупаторске власти биле су масовне депортације српских грађана у Бугарску. Генерални гувернер је наредио 14. децембра 1916. године да треба похватати и интернирати „све војнике од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, све официре, бивше учитеље, свештенике, новинаре, бивше посланике, војне чиновнике и сва сумњива лица“.¹⁴

Међутим, Бугари су под видом депортације првих месеци, у ствари спроводили масовна погубљења. Људе су најпре хапсили и затим их наводно упућивали у Бугарску, а стварно их убијали на путу. Један део српске интелигенције, тј. чиновници, наставници, попови и други, повлачили су се са остацима српске војске, али изван број се постепено почео враћати натеран психичком или материјалном нуждом. Њих, као и оне који нису ни бежали, готово да није било могуће наћи на окупираној територији, они су „отишли у Софију“, како гласи нова бугарска изрека. Ови људи као сумњиви и без икаквог озбиљнијег судског поступка предавани су бугарским патролама (најчешће комитама) с наређењем да их „воде у Софију“, а стварно да се без њих врате већ следећег дана. Колико ће се при томе удаљити, да ли 20 или 200км, потпуно је свеједно. Патроле одмах узимају собом ашове, нестају у планинама и убрзо се враћају, али без заробљеника. Бугарски официри уопште нису крили ова погубљења, пре су се њима хвалили¹⁵.

Према интернираним Србима бугарски војници су били врло свирепи. Лондонски Дејли Мејл пише: „... Српски заробљенички логор код Софије ужасан је доказ мржње између Бугара и Срба, која тече као отров кроз цео балкански систем. Али нико не може да посети оне грозне човечје пропале створове, који су некада били српски војници или сељаци, а да не дође до уверења да се заиста ништа није променило. Бугари тврде да се боје да Срби не тлаче македонско становништво које је бугарске народности. Било како му драго, факат са каквом неосетљивошћу Бугари поступају са Србима који су имали несрећу да им падну у руке, сваки који год изађе на једну миљу изван Софије може јасно видети. Тамо, на догледу са главног пута у Радомир налази се једно блатно поље од три акра (1 хектар) окружено бодљикавом жицом. У овој огради нагурано је 3.000 Срба разних година. Већина Срба лежала је под ведрим небом дан и ноћ, на ветру и киши, лети и зими, многи од њих за целе три године свога ропства нису имали никакве покривке, а ноћу притискају своја измрцварена тела ближе једно другом да се загреје као што и стока ради. Њихова храна је једна фунта (пола килограма) црног хлеба на дан. Њихова такозвана супа

¹³ *История на българите в документи*, стр. 588. Църковен вестник, бр.6, 6.февруари 1916, 68-69.

¹⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 372-374.

¹⁵ П. М. Видановић, *Пиротски крај у европском врлогу*, стр.131

коју су спремили док сам ја тамо био, јесте један казан вреле воде у којем пливају клипови кукуруза. За пиће као и за умивање једна једина цев капље за цело ово поље. Жедни људи чекају по два сата док на њих ред дође. Нужник је ограђена рупа сва загађена наоколо, а ноћу људи спавају на голој земљи одмах до ње. Десет Срба је умрло оне ноћи пре мога доласка. Отишао сам тамо. Ујутру Бугари су побацали њихове лешине у једна кола и одвукли их. Сат касније та кола су се вратила доносећи следовање хлеба за тај дан. Право да кажем није само храна на коју се ови живи лешеве туже у том робијашком логору. Они признају да ни бугарски војници немају много боље следовање од њих. Али поред овога и поред строге дисциплине испољавање батинања и стрелјања којима су били подвргнути, човек не може а да са највећом огорченошћу не окривљује бугарску владу за брутално одсуство елементарног хуманитета, остављајући ове пропале створове – јер многи од њих су редуцирани испод површине људи – без икакве лекарске помоћи или пажње ма које врсте. Изложени свакојаким времену и омршавели услед недостатка хране и најтежих радова, они су били остављени да живе или да умру како најбоље знаду. Ако ко од њих није могао да то издржи, његови би га пријатељи однели у једну од оних кућица заражених гадним инсектима. Тамо је лежао док није умро, а идућег јутра кола за довоз хлеба одвукла су његову лешину...¹⁶

Нису све књиге спаљене, остављене су црквене Матичне књиге рођених и умрлих. Њих су запленили бугарски чиновници из простог разлога, како би имали увид у старосну доб становништва и како би на основу њих пописивали становништво за регрутацију и депортацију. Спискови за регрутацију српског становништва до краја 1916. године били су комплетирани. Почетком фебруара 1917. године, бугарска влада наредила је мобилизацију српских младића у своју војску. Овај поступак је „проузроковао повећано бежање у чете и може се константовати пораст четничког тероризма“ што је изјавио аустроугарски конзул у Нишу. Бугарски званичници су објаснили представницима Аустроугарске и Немачке да мобилизацију спроводе зато што им је у позадини неопходана радна снага. Колико је ово објашњење било тачно, односно да ли су Срби били у праву кад су сматрали да их желе послати у ровове да гину за Велику Бугарску, и то можда у борби с рођацима у редовима српске војске, на то питање ће бити могућно да се одговори тек кад буде у потпуности истражена грађа архива у Бугарској. Према подацима којима располажем стичем утисак да је посредни терминолошка замена. Ова врста прикупљања становништва јесте била мобилизаторска, али не постоје подаци да су хтели бити послати на линију фронта. Све указује да су били спремани за позадински рад у Бугарској што може да се подведе и под интернацију. Разлика је у томе што би овога пута били интернирани као војници и служили би у бугарској позадинској војсци, а не би били стационарни у логорима, као цивили. Рад у војсци би вероватно био исти као и у логорима, а не треба сумњати ни да би поступак према регрутима био другачији. Како било, ни једно ни друго није наишло на одобрење у становништву, чак је то била кап која је прелила чашу. Међутим, оставља се могућност за далекосежније скривене намере најужег бугарског руководства и разматрање о томе шта би пракса могла временом донети да је регрутација извршена. Ипак треба рећи да су ниже окупационе власти добиле поверљив допис у коме је писало да „сви мушкарци из Моравске области, способни за рад, од 19 до 40 година старости закључно, подлежу војној дужности у редовној војсци“ и то „за разне позадинске дужности“¹⁷. У сваком случају, ово тешко кршење

¹⁶ Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Историјски институт, Београд, 2006, стр. 67-68.

¹⁷ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 220-221.

у оно време важећих норми међународног права о поступку према окупираном становништву било је насилнички акт: реч је о екстремном покушају прејудуцирања анексије и о новом драстичном акту денационализаторске политике. И отуда је наредба о мобилизацији учинила да се у становништву јаве покушаји опирања сили силом, дакле устанком.¹⁸

Устанички покрети који ће се јавити у Моравској области неће бити нов и изолован догађај. Током читаве 1916. године српска интелигенција која је остала у држави и успела да се сакрије од интернације заједно са противницима бугарске власти¹⁹ тајно се окупља и почиње са организацијом. Њој су се прикључивали избегли од депортације, или они који су остали у Србији као болесни, затим бивши војници и официри, који уливају једну нову струју и нову енергију у људе који су остали и желе да се боре за ослобођење. Са све већим незадовољством и прогонима организују се мале чете било за личну самозаштиту или пак за наношење штета позадинској окупаторској служби.

Легализовању пљачке и осиромашењу становништва у окупираним областима доприносило је и ратно законодавство. Савременици су говорили да се у бугарском делу окупиране Србије „не зна за судове“, да ту лични животи зависе „искључиво од добре воље сваког полицијског агента, сваког бугарског жандарма“, те да од источне обале реке Мораве „почиње Азија“. У „Западним покрајинама“, како су окупиране области називали званични кругови у Софији, није важило законодавство Краљевине Бугарске, већ ратни закони и самовоља војних и цивилних власти. Терор власти био је део настојања да цео окупирани простор постане чисто бугарски, па и по цену да се „претвори у бугарску пустињу“.²⁰

Декретом је био проглашен и нови „Закон о имовини“ по коме су одузимања сва покретна и непокретна добра од лица која се у време уласка бугарских трупа нису нашла на месту где им се налазила имовина – „имање без власника“. Тај закон је био примењиван и на имовину оних лица која су имала своја добра на разним странама, па једноставно нису могла у исто време бити на сваком од њих.

Бугарске власти су целокупну пољопривредну производњу на окупираним територијама Србије ставиле под секвестар и тако легализовале пљачку. На тај начин исцрпљено је сеоско становништво, коме је, осим летине, одузиман основни пољопривредни алат и реквирирана стока. Иако су доношене јединствене цене пољопривредних производа за целу Моравску област, па је на пример цена од 1. јула до 1. августа 1916. године била: сено 10 лева, слама 4 лева, пасуљ 40 лева, јечам 20 лева, жито 30 лева, раж 22 лева, овас 17 лева, кукуруз 22 лева, кромпир 10 лева. За округ Врањски, Пиротски и Нишки: 1) говеђе месо, жива мера, 100 лева; 2) овче месо, 90 лева; 3) јагњеће месо, 150 лева и 4) свињско месо, 270 лева.²¹ Ово су максималне откупне цене, којих се реквизициони нису придржавали. Од сељака је одузимано под претњом, а новац за откуп задржаван је за себе. Економским уредбама проглашен је неважећим српски папирни новац, док је вредност сребрних кованица сведена на 50% у односу на бугарски новац. Српски новац био је намерно побијен. Народ је био позван да одмах код среских

¹⁸ П. М. Видановић, *Пиротски крај у европском врлогу*, стр. 153-154.

¹⁹ Бугарске власти мисле да су то чланови организације „Црна рука“ и „Народна одбрана“ што није тачно. Сматра се да је вођа Топличког устанка, Коста Пећанац управо побегао из Солуна у Србију од прогона Аписа и његових „црнорукаца“.

²⁰ Мира Радојевић и Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918. кратка историја*, Београд, 2014, стр. 204-206.

²¹ ДВИА, ф.1632, оп.1, ае.1. Заповедь по Пиротското Командантство No 34, гр. Пирот, 17.7.1916.год.

финанасијских власти размени сав српски новац за бугарски папирни и то за половину вредности и ако су се у слободном промету за српску новчаницу могло добити до осам лева. После извесног времена српска новчаница била је проглашена за папир без вредности.²² Све те мере економског пљачкања сматране су легалним ратним пленом.

Осим тога, на становништво је вршен притисак да потписује изјаве о припадности бугарској нацији. Да би се пратила ова целокупна пропагандна активност, у Софији је био образован и посебан Моравски народно-просветни комитет. Обилато је примењиван и метод пуштања на слободу, враћања из депортације или опраштања смртне казне у случају да се дотични и њихове породице изјасне да су Бугари. Власти су улагале велики напор у то да принуде становништво да по општинама потписује различите посланице у којима се краљу Фердинанду, премијеру Радославову и уопште бугарским властима шаљу изјаве о припадности бугарској нацији. Ове адресе су или писале окупационе власти, или су добијене већ написане из Софије, а локални чиновници су имали задатак да силом или милом покупе што више потписа.

Окупационе власт су 1916. године извршиле попис становништва. Аустријанци и Бугари су, то се мора нагласити, на различите начине пописивали становништво. Управо из ових разлога просто није могуће дати целовиту слику демографских прилика. Пописи нису урађени према истим правилима. Без обзира на све недостатке које ови попи имају, представљају једине, а самим тим и веома вредне изворе за изучавање демографских прилика у Србији за време Првог светског рата, управо због оскудности историјске грађе ове провинцијенције.

У бугарској окупационој зони Морава урадили су нешто што је слично попису становништва. Рад је обављен прилично нестручно, поготову када се пореди са аустроугарским пописом. У бугарском попису није прављена подела становника по полу, већ је пребројан само укупан број житеља.²³

Алексиначки срез био је у саставу Нишког округа који је обухватао још и срез Сврљишки (Дервентски), Нишки градски срез, Нишки сеоски срез и Сокобањски срез. Алексиначки срез обухватао је:²⁴

Општина, место	Број становника 1916.године
Алексиначка општина	6 468
Алексинац	6 468
Бованска општина	912
Бован	912
Бобовичка општина	1 656
Бобовиште	1 316
Ћићина	340
Велепољска општина	1 718
Веле Поље	530

²² Министарство иностраних дела Краљевства СХС, *Извештај међусавезничке комисије, одређене да константује све повреде Хашке конференције и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915-1918.године*, Београд, 1919, стр. 8.

²³ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 26.

²⁴ ЦДИА, XXXI Б 3/126, Списък на населенитъ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско, София, 1917. стр. 41.

Врело	576
Горња Трнава	276
Полиграци	336
Глоговачка општина	448
Глоговица	448
Делиградска општина	1 143
Вукашиновац	520
Јабуковац	353
Јасење	270
Доњотрнавска општина	1 885
Доња Трнава	860
Топоница	293
Дражевац	732
Катунска општина	2 206
Богомир	370
Доњи Крупац	392
Бели Брег	320
Добрујевац	463
Катун	661
Краљевска општина	1 059
Вакуп	465
Краљево	594
Мозговска општина	2 475
Мозгово	2 002
Брадарце	473
Рутевачка општина	1 315
Рутевац	1 315
Суботиначка општина	1 308
Суботинце	1 308
Станачка општина	2 370
Горњи Крупац	776
Липовац	564
Пруговац	406
Станци	398
Црна Бара	226
Укупно у срезу	24 963

Срез Морава који је у српској административно-територијалној подели био у саставу Нишког округа, у бугарској окупационој подели, заједно са неким општинама расинског среза, био је у саставу Прокупљанског округа под именом Прџиловски срез. Поред њега у саставу Прокупљанског округа били су још и Куршумлијски срез, Прокупљански градски срез и Прокупљански сеоски срез. Прџиловски срез обухватао је:²⁵

²⁵ Исто, стр. 87-88

Општина, место	Број становника 1916.године
<i>Вукањска општина</i>	621
Вукање	621
<i>Врћеновска општина</i>	1 410
Врћеновац	600
Честа	360
Чукуровац	300
Шурић	150
<i>Гредетинска општина</i>	1 260
Горњи Адровац	289
Гредетин	633
Пешчаница	338
<i>Грњачка општина</i>	2 312
Велики Дреновац	860
Грејач	663
Дашница	341
Суповац	448
<i>Доњољубешка општина</i>	1 850
Витковац	550
Горњи Љубеш	235
Доњи Љубеш	850
Стрезовац	215
<i>Горњесухотнишка општина</i>	560
Горње Сухотно	302
Доње Сухотно	258
<i>Копривнишка општина</i>	388
Голешница	133
Копривница	255
<i>Корманска општина</i>	1 018
Корман	1 018
<i>Локишка (Туријска) општина</i>	852
Лоћика	587
Мали Дреновац	265
<i>Љуптенска општина</i>	1 136
Кулина	332
Љуптен	544
Породин	260
<i>Лужанска општина</i>	2 688
Бујмир	299
Лужане	1 159
Нозрина	862
Стублина	368
<i>Малоречка општина</i>	648
Зебица	123
Беласица	290

Мала Река	120
Рлица	115
<i>Позлатска општина</i>	<i>1 584</i>
Позлата	94
Зравиње	765
Сушица	725
<i>Прћиловска градска општина</i>	<i>3 007</i>
Доњи Андровац	553
Прћиловица	847
Житковац	655
Моравац	952
<i>Рибарска општина</i>	<i>1 915</i>
Рибари	662
Гревце	281
Крушинци	226
Зубовац	246
Росица	254
Бољевац	197
Срндаље	49
<i>Сечаничка општина</i>	<i>1 018</i>
Дудулајце	280
Сечаница	738
<i>Тешичка општина</i>	<i>2 150</i>
Тешица	2 150
<i>Трњанска општина</i>	<i>1 420</i>
Трњане	1 420
<i>Јаковљанска општина</i>	<i>1 896</i>
Каменица	161
Крушје	344
Лознац	289
Радевци	547
Јаковље	555
<i>Великошиљеговачка општина</i>	<i>1 858</i>
Велики Шиљеговац	1 858
<i>Каоничка општина</i>	<i>1 576</i>
Каоник	1 370
Црквица	206
Укупно у срезу	31 167

*

Бугарска окупациона власт и њен начелник Моравско војно-инспекцијске област В. Кутинчев већ крајем 1916. године почиње да сумира резултате своје владавине. Према

извештају „Моравска војно инспекцијска област и опште стање у окрузима“²⁶ може се приметити да њихове активности у асимилацији српског становништва не доносе никакве резултате, напротив код становништва се ствара све већи револт и отпор. Костантује се да је српско становништво националистичко и да је мало оних који показују знаке поданости бугарској држави и могућност за асимилацију. Извештај је подељен на једанаест делова. У првом делу извештаја које носи наслов 1. СТАНОВНИШТВО закључује се да је оно неспорно српско, па чак и оно за које су они веровали да је чисто бугарско. Бугарске власти примећују неку чудну мирноћу код становништва која управо изазива бојазан да је то само привидно стање – иако је оно покорно и послушно, „то је лажна примиреност“. Јасно је новој власти да се становништво није помирило са окупацијом и неће лако прихватити ново стање. То се доказује свакодневно, јер често се говори против бугарске власти: да она није заувек већ је привремена, да се врши пасивно непокорство, да се не обрађују све њиве, да се не сакупља сва летина, да се не иде у цркву. Поражавајући је податак за бугарску власт што становништво области, које је по њиховом схватању бугарског порекла, толико затровано „србизмом“, да није забележен ниједан добровољни захтев за учење и слушање бугарског језика од стране одраслих. Становништво није показало никакву заинтересованост да се зближи са Бугарима иако су веровали „да у Пироту и Зајечару живи бугарско становништво“. Да би се такво становништво асимилovalo потребно је после рата предузети веће мере кроз систематски и дуготрајан рад на више година, како би се сломио дух српства. Наравно да је српско становништво на њих гледало као на „словенске издајце“, „уљезе“, „ћубре које треба да се изрине“ и свега овога био је свестан генерал Кутинчев у свом извештају. Очи српског становништва окренуте су блиској будућности, одакле се очекује спас; нада се и живи у уверењу да ће Србија бити обновљена у предратним границама.

Начелник Моравске војно инспекцијске области као најопаснији елемент и највећу препреку за асимилацију становништва обележио је интелигенцију, богате трговце, старе чиновнике, жене, учитеље, свештенике, удовице официра и чиновника и друге који нису интернирани у Бугарску. Народ је са њима у непрекидном контакту како би добио наду за ново и блиско васкрсење српске државе. Оно се нада и живи у убеђењу да ће приликом потписивања мира Србија, у најмању руку, бити обновљена у њеним предратним границама.

За асимилацију српског становништва треба после рата да се предузму више мера путем системске и упорне политике у трајању од више година да би се сломио дух овдашњег становништва у корист нове власти и нове домовине. Да би бугарска власт знала какве мере би требало користити и предузети за будуће мирнодопске власти у Моравском региону, он врши синтезу како је српски народ образован у националном погледу последњих 30 година. Према њему у последњих тридесет година у бившој Србији се издигла, захваљујући социјалним условима, једна интелигенција одана отаџбини, која би својом активношћу била пример свакој земљи. Та интелигенција, знајући своју улогу, коју је српско краљевство требало да игра на Балкану, поставила је себи циљ да организује народ тако да буде готов за сусрет са догађајима када дође „Видовдан“. За тај циљ требало је, пре свега, посрбити све оне у крајевима где је српска свест била слаба, подићи и ојачати дух у масама. Састоји се углавном од професора, учитеља, свештеника, адвоката,

²⁶ ЦДИА, ф.313к, оп.2, ае.39. Моравската областна војна инспекција и овщо състояние на окрузитъ, подн. Началникъ на Моравската, Военно Инспекционна областъ, Генераль-Лейтенантъ: Кутинчевъ, 28.11.1916.год.

лекара, официрских чиновника. Та интелигенција основала је многе институте, организације и друштва, којима је циљ био:

1) Подизање и јачање националне свести подизањем народа путем образовања и јачања његове физичке снаге. У том циљу су се одржавале конференције и држали патриотски говори на којима су се истицали српски циљеви, српске земље, српско племе, за неправду коју је „Берлински конгрес“ нанео српском народу и дрском поступку Аустроугарске да окупира и анектира Босну и Херцеговину и друго. Ради остваривања тога циља штампане су новине, брошуре и часописи, који су на свој начин подизали морал и одушевљавали становништво за предстојеће велике битке. Многе европске новине, које су те организације и српска држава добро плаћале, стале су на страну Срба и мучиле се да докажу њихове претензије. Први задаци били су обука, развој, јачање и усавршавање српских осећања у народу, од града до града, од села до села, од куће до куће, од човека до човека, од старца до детета, тј. стварање свесне, трезвене и горде Србије. Само једна таква Србија – говорили су Срби – биће достојна да носи име Србије, само тако ће она да буде у положају да издржи јуначки све несреће које би јој се испречиле на путу; поносна са народним духом и вером у своје „српство“ у ширем значају те речи, моћи ће да поднесе све жртве које би од ње тражио велики циљ – ослобађање и уједињење српског племена.

2) Јачање и развијање физичке снаге омладине; за ту сврху организоване су у свим градовима и паланкама гимнастичка и стрељачка друштва позната под називом „Српско соколство“, која нису имала само улогу српско-забавних организација, већ да припреме физички и духовно здраве и јаке ратнике, спремне у сваком тренутку за борбу, зато што само народ здрав, само народ снажан, само народ национално свестан и добро организован спреман је да се брани, бори и да победи.

3) Да се непрекидно и неуморно по градовима и селима води агитација, и то без буке, углавном мирно и скромно. На састанцима се није тражио велики број слушалаца, а говорило се и мањем броју присутних, јер задатак тих организација није био да се парадира, већ да се обавља озбиљан посао. Те организације у својим предавањима и агитацији имале су за циљ да створе сталну школу за учење народа о његовим стварним задацима. И српска жена није остала ван тих организација; на челу је била учитељица, која је активно учествовала у агитацији: „Уз Србина здрава телом и племенита духом мора бити и Српкиња јака и телом и духом; уз Србина сокола, Српкиња је соколица.“

4) Да држи српски народ у непрекидној вези са браћом Србима и пријатељима српског народа из Краљевства са целим светом. За тај циљ постојао је специјални комитет састављен од професора, књижевника, писаца, литерата, који су успели да образују литерарне кругове у свим главним градовима великих држава и тако су ширили писмено и усмено предање о српској националној држави.

5) Да се подигне на одређени степен српска духовност и просветитељство. Треба признати да су Срби у том правцу учинили много и да су имали одличне резултате. Сваки српски грађанин је један велики шовиниста. Он је задојен националним поносом, поноси се тиме што је саставни део српског рода. Све српско за њега је најлепше, најузвишеније. Србин се ни пред ким не стиди кад велича и описује фантастичним украсима лепоту српске земље, градове, села и планина, српске обичаје, српска епска јунаштва. Он се не стиди да се представи као најважнија личност, чак и тада када се налази у друштву интелигентних странаца. У тежњи да заварају свет за своје аспирације, Срби су створили целу литературу на француском, немачком, руском и другим језицима, за шта нису жалили никаква материјална средства. Последњих двадесет година они су подigli

свештенике и учитеље са завршеним средњим и високим образовањем, водећи рачуна, пре свега, да буду добри оратори – агитатори. Они су углавном били слати у југоисточне крајеве Србије. Ови свештеници и учитељи би приповедали народу да су чистог српског порекла, да језик на коме га уче у својој лепоти заузима прво место међу словенским језицима и који због своје дотераности може да се изједначи са свим другим европским језицима; да су песме, којима Србин опева славу предака најсадржајније и најмелодичније песме на свету; да је историја Србије пуна таквих славних и важних датума, које ни један други народ на свету нема; да су најугодније Богу молитве на „лепом српском језику“ ниједан народ нема то што Србин има, „Србин има све што други немају“. На све начине Срби налазе повод да величају себе, и то не само кад се уздижу но и када пропадају; њихова мегаломанија не зна за границе; као нека епидемија, она влада у српској земљи, трује све што је здраво и погодно за развој.

За избор учитеља, влада Србије, је посебно обраћала пажњу, како за средње, тако и за основне школе. Сви учитељи и учитељице без изузетка у селима били су људи из унутрашњости Србије, углавном из Београда, са солидном и одличном научном припремом, високоинтелигентни, енергични и са животном праксом, акртивни, са полицијским и адвокатским манирима, досетљиви, динамични и духовити. Добра годишња плата и многе помоћи које су добијали, од бесплатних станова, покућства, до хране омогућавали су им не само да живе релативно добро и на високој нози но и да добијају по неколико педагошких и научних часописа и свако од њих да има своју библиотеку са много књига. Требало би признати да су у сваком погледу српски сеоски учитељи и учитељице били на много вишем нивоу од наших. У учитеље и свештенике српска држава полагала је велике наде као на чиниоце не само у просветном и умном уздицању становништва већ и као на главне вође и потпоре српске националне свести, због чега је изабрала најбоље учитељске кадрове за села и посебно за градове у источном делу земље, пошто српски управници нису заборавили да је она откинута од бугарске државе. Учитељи и учитељице били су не само са високим цензусом него и са високим културом, што је импоновало становништву. То се манифестовало великим респектом и уважавањем учитељског кадра, који је сматран за највише слојеве друштва. Тако изабран и постављен од државе, учитељски кадар био је поносан и развијао је интезивне активности да би се показао достојан у испуњењу задатих мисионарских задатака у тим крајевима. Пажња и награде од државе и друштва терали су га на озбиљан рад у школама, на дисциплину и васпитању омладине за просвећење дечије душе и дечијег срца. Деца су у школама спремана да буду пажљива, учтива, чиста и да на улици поздрављају скидањем капе све чиновнике, официре и све друге пролазнике старије од себе. Оставља леп утисак на пролазника када види групу деце која се играју на тргу и која прекидају игру, исправљају се као војници и пажљиво скидају капе чиновнику или официру у пролазу или на улици; пред капијом девојчица се клања и поздравља. Исто уважавање и поштовање представника власти очигледно је и код одраслих. Уопште, српско учитељство урадило је много на васпитању и дисциплини у друштву, улазећи у душу омладини која му је дата на обучавање. Учитељи, учитељице и свештеници који су по дужности били у првим редовима разних патриотских организација, касније обједињени у једну заједничку са називом „народна одбрана“, имали су и улогу миротворца између посвађаних било приватних лица било организација, задруга и других, а на првом месту код политичких неспоразума, трвења, гоњења, јер народна одбрана је гледала на те негативне појаве као на највећег непријатеља. Тако васпитаван десетинама година, посебно последњих десет, када

се радило веома усиљено, тај народ је задојен тако јаким патриотским и политичким осећањем да се граничи са фанатизмом. Зато би било наивно да помослимо чак и на тренутак како се тај народ помирио са својим положајем, да већ симпатише нашу власт и да би могао у блиској будућности да ради у корист наше побуде. Наротив, он нас много мрзи, не подноси нас и чека са притајеном злобом да се баца на нас приликом прве повољне прилике. Велика је грешка и велика заблуда наших чиновника и официра ако сматрају да ће српско становништво брзо и лако да се асимилује и да ће, када дође до мира, са одушевљењем признати нашу власт. Оно ће радије и да се исели и чак да промени веру него да постане бугарско. Нису ретки случајеви када људи склони искрености изјављују јавно: „Ако не можемо да останемо Срби, тада је боље да идемо некуда на друго место, да будемо чланови једне велике државе, да учимо један културни језик, да живимо слободније него да се мучимо у једној малој полукултурној земљи.“ Једна госпођа из Пожаревца, мајка седморо деце, дозволила је себи да каже: „Имам седморо деце, и седанаест да имам, ниједно нећу послати у бугарску школу.“ Трећи господин је рекао: „Нисте спремни и нисте у стању да нас претопите, то није посао за вас. Ви прво немате спремне људе за тако велики посао, а ако мислите да то урадите силом, варате се.“

Па ако хоћемо да придобијемо то становништво за наше циљеве и наговоримо га да се током времена полако само асимилује, потребне су многе циљане мере. За тај циљ могу се препоручити мере научене из оних које су прихватили Срби:

1) Ми нови, природни владоци тих подручја, треба, како смо победили на бојном пољу, да победимо и на пољу просвете и културе како бисмо били достојни звања ослободиоца. После рата, место војске заузеће народ. Да има добру војску, није довољно да има само пушке и топове. Да би се имали успеси на бојном пољу, треба народ не само да зна да користи оружје већ и да зна зашто иде у борбу. Другим речима, треба да постоји јака нацинална свест, да је народ образован, здрав, способан, економски снажан. То што ми зовемо мир није ништа друго до мирни рат. За народ који хоће да живи и да буде респектован од других народа – не постоји мир. Битка пушком и топом само је кратак тренутак. Од тада народ ратује школом, црквом, књигом, трговином, индустријом, очувањем здравља, физичким развојем и уопште води мирни рат за напредак народа у сваком погледу. У једном и другом случају – рат или мир, потребно је да се ангажује не само држава но и сваки појединац, свако удружење и друштво. Тако мисле и раде сви народи, тако треба да радимо и ми. Да бисмо то постигли, треба код постављања учитеља и учитељица у новим земљама да се изабере најбоље и интелигентне учитељске снаге, посебно у градовима, те ако не можемо превазићи Србе у том погледу, бар да нисмо гори од њих и да се не брукамо пред становништвом и интелигенцијом. У Моравском региону питање учитеља и свештеника једно је од најважнијих и најтежих, од њега зависи будућност наше владавине тим регионима и због тога оно тражи највеће и најпажљивије изучавање свих друштвених снага у старој Бугарској.

2) Какви треба да буду административни чиновници у новим земљама? Сада, када наши војници оштрицом ножа цртају будуће границе целе бугарске домовине, бугарска државна власт треба ту да учини први корак за своје крајње уређење и учвршћење. Треба да се поставе први темељи оне велике зграде – бугарска државна власт – под чијем врховним окриљем ће бити поверени животи, имања и част бугарских грађана из различитих крајева новоанектираних земаља. Према томе, бугарско чиновништво, које ће бити послато у нове земље, треба да испуни много услова. Ти услови, према важности, могу се поделити у две групе. 1. Представници администрације треба да буду људи у чије

поштење не сме да се сумња, да имају високе друштвене и личне моралне и интелектуалне особине. 2. Треба да буду свестрано научно и практично припремљени да би могли са достојанством да приме високи и тешки задатак на који су постављени. Тако на савест изабраних чиновника неће пасти ни сенка сумње да би могли да подлегну било каквим материјалним добицима и компромисима приликом испуњавања службених задатака. Може се рећи да је то први и најважнији услов без кога ће бити наивно, чак је апсурдно помислити да би се нешто постигло у том правцу. Без поштене администрације не може бити ни речи о добром управљању, моралу и уопште – разумној државној политици. Заиста је тешко брзо наћи људе с таквим особинама, но задатак виших власти биће лакши ако затражи услуге лица која имају ауторитет и опште уважавање грађана, па макар они били и из других друштава и политичких токова. Чиновници треба да се држе строго, али у исто време и високо правично и коректно према становништву. Да бисмо становништво могли што брже да придобијемо за наше циљеве и да оно нађе разлику између бивше власти и наше, чиновници треба да чују њихове исправне молбе и законске захтеве и жеље, да пажљиво и детаљно изуче њихове потребе и да предузму веште и добро осмишљене мере за њихово брзо, правилно извршење. Због тога они треба непрекидно и неуморно да иду по градовима, селима и паланкама, међу становништво и да ступају у контакт с њим, а да би задобили поверење широких маса, треба да се односе очински, непристрасно и праведно према сваком, без разлике. Само тако ће се становништво уверити да је сада под влашћу једне стварно правне државе, што је најбоља пропаганда за асимилацију новоприсвојеног становништва. Пред њим, посебно тамо где имамо конзулате, чиновници треба да буду крајње пажљиви, учтиви и да разумеју бар најелементарнија, општеприхваћена правила етике. Треба да буду увек чисто и лепо обучени да не би брукали углед власти. То питање је веома важно за будућност нашег државног, економског и социјалног живота и због тога тражи најозбиљнију пажњу. Само путем добро одабраног чиновничког персонала моћи ће убудуће успешно да се ради на културно-просветном тлу Моравске регије.

3) Српски свештеници, као што је речено, стајали су у првим редовима у националном и политичком уздизању свога народа, они су скоро сви били са завршеним средњим и вишим образовањем, били су начитани људи, вешти и добро спремљени за испуњење својих задатака, које су испуњавали међу масама. Но они су имали и своје негативне особине: желели су да се брзо обогате и никада нису били задовољни својом платом. Мада су их добро плаћали држава и верници, тражили су од становништва да им плаћа више од прописаног за црквене услуге. У моралном погледу становништво их није поштовало, мешали су се у партијске борбе, стајући на страну чес једне, час друге партије. Незаконити живот свештеника са удовицама и лаким женама био је такође нормалан у Србији. Због тога је мржња према појединим свештеницима ишла чак дотле да је становништво због њихових порока избегавало одлазак у цркве, па због тога Срби нису побожни. Они избегавају цркву, а еванђелска учења су мало позната масама. Многе књиге и брошуре, које су издавали неки духовни пастири чита само узак круг људи. Црквене библиотеке су пронађене код неких лица, али књиге чак нису биле ни распаковане, а камоли читане, бар што се свештеника тиче. Зато је питање свештеника које треба послати у нове крајеве такође једно од крупнијих. Садашњи свештеници, послати из старе Бугарске у бивше српске земље не одговарају сасвим месту и звању. Мали број њих својим примерним држањем чини част цркви и црквеном учењу, али већина у научном погледу стоји веома ниско, недолично се односе према становништву, прљави су, имају

преступничке склоности, траже од становништва високе таксе за услуге, а неки од њих ухваћени су у тешким и грешним преступима, који изазивају одбојност како становништва тако и наше власти. Такви свештеници, који су у великом контрасту са католичким и протестантским духовницима, никад неће моћи да задобију симпатије маса и да удахну љубав према цркви и духовништву. Због тога је потребно, бар у почетку, послати свештенике провереног поштења, са великим моралом, оданих цркви и звању и, по могућности, са великим богословским образовањем. Ако бугарска влада не организује добро осмишљен систем културно-просветног рада у новим земљама и тај систем да не буде партијски, већ државни, ако не пошаље свештенике, учитеље и чиновнике који су на вишем нивоу од бивших српских, ако свештеници, учитељи и чиновници не иду у нове земље задојени идејом о свом мисионарском задатку, ако не знају да су творци морала и бугарштине, тада ће бугарски народ једног дана жалити велике жртве које данас даје.

Нажалост, треба признати да знатан део, ако не и већи, нашег досадашњег чиновништва и официра као да иде на посао у новосједињене крајеве вођен само пљачкашким циљевима, са жељом не да ради за добробит своје земље, већ да преживи лако и безбрижно на рачун тамошњег становништва и да се обогати прљавим средствима. Потребно је предузети озбиљне мере још приликом њиховог постављења. Војни штаб региона увек је био строг и због тога су многи отпуштени и избачени или су дати на војни суд по наредби штаба.

4) Ради заштите бугарске народности у Моравској регији биће потребно да се она заштити према Дунаву и Морави једним чисто бугарским штитом – „оклопом“, који ће је бранити од евентуалних будућих догађаја, од туђе суседне дипломатије, која би подстицала и покривала старе династијске приврженике или туђе поданике који имају везе са Србима код нас. Под спољашњим утицајем такви елементи би тражили могућност за пропаганду, немире или чак револуције, са циљем слабења унутрашњег мира у Царству, нарочито у Моравском региону. То би створило услове да се дипломатија меша у наше ствари. Тај „оклоп“ треба да се створи одмах и то законом. Он треба да буде појас од Дунава, током Мораве у дубину од реке према унутрашњости најмање 25-30 км, као зона принудног отуђења. Преостала територија Моравске регије, изузевши градове који ће ући у зону принудно узете земље, представљаће зону факултативног отуђења. Детаљи тог отуђења треба да буду предмет изучавања експерата, како би се постигли истакнути циљеви. У вези с тим треба да се припреме и личне карте становништва, које треба да се уведу после експертске разраде примене тог система.

*

У наставку свог извештаја Кутинчев се бави анализом Српске привреде пре рата, као потенцијала за експлоатацију, али и за економски развој. Поред дела који смо да сада обрадили (1. Становништво) обрађује још и 2. Саобраћајне везе, 3. Индустрија, 4. Рударство, 5. Шумарство, 6. Трговина, 7. Пољопривреда, 8. Пчеларство, 9. Рибарство, 10. Црквено и просветно дело и 11. Привреда. Извештај је у наставку више статистички преглед предратне Србије прожет Кутинчевим личним запажањима што документу даје посебну изворну вредност. Иако незнамо изворе из којих су добијени подаци који се користе у извештају, свакако може послужити за компаративну анализу са српским званичним статистичким прегледима. Оно што је можда највећа вредност овог извештаја јесте што кроз његов садржај можемо наслутити како окупациона власт гледа на новоосвојене територије и његово становништво. Без обзира што је извештај сагледан очима вишег официра, сигурно не сасвим квалификованог за анализу привреде једног

друшва или пак психологију народа, видљива је намера да се новоосвојена област сагледа у битним сегментима, пронађу се квалитети, али и слабости Моравске области. Оно што може да буде привредни потенцијал за будућу државу и оно шта може да послужи за остварење денационализације српског народа. Како је бугаризација становништва један од основних циљева, а која је уско повезана са образовањем и духовношћу у наставку рада пренећу 10. део извештаја. Читалац ће одмах приметити да о истој ствари, Кутинчев, говори на различите начине. То је стога што је у првом делу морао некако да оправда Буграски неуспех денационализације и тотални фијаско бугаризације српског становништва, па је за то пронашао изговор у учитељима и свештеницима као главним „кривцима“. У наставку текста исте ове професије, Кутинчев, приказује у сасвим другом светлу, можда и реалнијем и истинитијем, какав је био у оном времену.

10. ЦРКВЕНО И ПРОСВЕТНО ДЕЛО. За опште стање образовног рада у Моравској области постоје следеће информације: у целој области пре рата је било седам Гимназија, две Педагошке школе и једна Винарска у Неготину, а то су: 1. Гимназија са осам разреда у Врању, 2. Гимназија са осам разреда у Зајечару, 3. Гимназија са осам разреда у Лесковцу, 4. Гимназија са осам разреда у Неготину, 5. Гимназија са осам разреда у Нишу која је имала и два виша разреда, 6. Гимназија са осам разреда у Пироту, 7. Гимназија са осам разреда у Пожаревцу, 8. Педагошка школа у Алексинцу, 9. Педагошка школа у Неготину, 10. Винарска школа у Неготину и 11. Основних и мешовитих школа било је 682.

Осим горе наведених градова, у скоро свим градовима су биле приватне пословне школе. У сваком округу и општини су постојале библиотеке, којих је исто тако било и у великим селима. Основне школе је похађало преко године око 66 500 ученика. За одржавање и финансирање основних школа је потрошено 2 148 970 лева. У градовима Кладово, Велико Градиште, Свилајнац, Ћуприја, Параћин, Прокупље, Књажевац постојала је по једна мешовита прогимназија. Програми ових школа нису се много разликовали од оних школа у старој Бугарској. Разлика је била само по питању васпитања. Већу пажњу су полагали Срби за проучавање отаџбинске историје и географије, па зато један српски матурант одлично познаје историју срба и њену географију, више него један матурант бугарске гимназије. Из приложених цифара се види да је велики проценат становништва без школе, иако је српски закон предвидео обавезно образовање од 1896. године и предвидео новчане казне и казне за родитеље који не шаљу децу у школу. Осим тога што се држава и општине нису потрудиле да се отворе нове основне школе, већ и сами сељани преко воље шаљу децу у школу. То се највише примећује међу влашким становништвом, где очеви више воле да плаћају казне него да шаљу децу у школе. Из овог произилази велики број неписмених у сеоском становништву. Једна суштинска разлика у просветном односу постоји међу влашким становништвом и српским становништвом посебно у долини реке Мораве, јер наиме српско становништво са већом спремношћу шаље своју децу у школе и број писмених је због тога међу српским становништвом већи. Но и овде упркос томе није се далеко догурало у просвети, зато што већи део и већи проценат становништва незна нити да чита, нити да пише. Оно што људи нису научили у школи добили су практичним путем. Српски сељак је хитар, покретан, досетљив и лако схвата ситуацију и догађаје који се дешавају око њега. По природи он је весео, дружељубив, безбрижан и духовит. Живи углавном партијално, поштује строго обичаје и предања, а

ови квалитети му дају могућност да буде увек у контакту са дешавањима, тако да српски сељак иако не школован зна практично да среди свој домаћи и друштвени живот.

Уопштено говорећи у црквено-школским односима бивша српска државна политика је држала у трећем плану цркву и школу. Број цркава и школа у односу на становништво је био мали, у одређеним окрузима нема више од 7-8 цркава и 10-20 школа. Проповедника је било довољно у односу на број становника. Међутим, стиче се утисак да су они имали специјалну припрему и да међу њима има доста велики проценат старих свештеника који су постали неспособни и замењени су младима. Материјални положај српског свештеника у односу на бугарског је био добар. Свештеник је добијао 2 лева по глави породице, парохија му се састојала од 500-800 кућа, за услуге му се плаћало довољно, а они су узимали приходе од црквених имања, добијали су и награде за служење приликом свадби. Сви свештеници су били богати, већина сеоских свештеника је имала куће у градовима, воденице у селима, земљу и стоку, као што то имају највећи земљорадници и сточари у селу. Куће су им урађене у градском стилу и велики део бугарских грађана би завидео овом покућству. Годишњи приход сеоског свештеника је достигао од 5-6 000 лева, а сеоском учитељу до 4-5 000 лева. Ако се узме у обзир да је доста мања плата српском учитељу од плате бугарског учитеља, чудно изгледа на први поглед његов добар материјални положај, али и то има своје изворе: учитељ поред плате добија и стан или новац за плаћање стана 35 лева у селу и 40-50 лева у граду, ако стан није био масивне градње, такве су им станове налазили. Школске баште које су имале све сеоске школе биле су обрађиване и коришћене искључиво за учитеље, а село му је обрађивало њиве. По традицији, учитељ је добијао струју, грејање и поклоне уaturi сваким празником, а највише на крају године. Осим тога он је писао све пријаве, дописе и документе сељацима у општини и за сваки овај посао је добијао награду. Изнад свега овога сеоски српски учитељ је био заражен од опште корупције српског чиновништва. Тако да у Србији фактички обавезно образовање није постојало.

Учитељи су са председницима општина тј. кметовима и свештеницима правили спискове деце која подлежу обавезном образовању, и најмања општина која има између 300 до 500 кућа, број деце која иду у школу био би између 40 и 120 и то у највећим општинама. Остала деца била су ослобођена наставе протоколом који би био састављен од учитеља, а у коме су се износили различити недостаци ове деце: велико сиромаштво, глувост, тупост, физички инвалидитет, грбавост, агресивност и др. Због овог начина проценат инвалидитета код деце је премашивао сваку границу. У школама су се јављала само деца родитеља који су желели да њихова деца уче. Остала деца су се откупљивала од стране родитеља за једну до пет „банки“ /српску валуту од 10 динара/, а ове паре би се делиле између кмета, учитеља и свештеника. То је факат који је поткрепљен признањем самих родитеља. Из овога произилази велики проценат неписмених. Нешто више: учитељ је узимао новац од богатих родитеља да би примио децу у школу. Однос становништва према цркви и школи, због ових разлога, је био индеферентан: српско становништво не посећује цркве, изузетак су жене, које ипак посећују више гробља, где за умрле „се једе и пије по српски“. Становништво пије и то је једна заједничка карактеристика; изгледа да изобиље ракије, вина и хране, а у исто време ти производи недостају у трговини, су припремили становништво да упражњава ракију и вино у размери која се види само код алкохоличара: пију мушки, пију жене, пуше, пију са њиховом децом, пију и певају јуначке песме: за Косово, за Милоша Обилића, за кнеза Лазара, за Хајдук Вељка, пију, пију и уживају. Веселење је за њих идеал, туга је непозната, због тога пију и пију чак и када

пропадају. У овом веселом и сентименталном народу учитељ и свештеник проналазе најбоље тло тргују крвљу и шовинизмом за своју личну корист и зато у страшној трагедији која је захватила ову земљу праве се свадбе по селима са великим бројем гостију који се вртоглаво забављају. У неким селима и сада свадбе често достижу број 10-15 за један дан. Учитељи а посебно свештеници нису се потрудили да упознају становништво са евангелистичком истином и зато су породичне везе слабе, а разводи чести. Морал, чедност и непорочност овде су под сваком критиком.

Становништво је равнодушно према школи. Сељаку деца требају да му помажу у кући, у пољу и да му гледају стоку. Учитељи се не љуте зато што му је страна мисао за просвећењем. Овде ћете ретко срести сељака који прича за школу и просвету као једну неопходност у животу свог детета и као једне дужности родитеља. Масовни осећај који је у бугарској за школу, овде не постоји. Национална свест је пак доста развијена чак и у бугарским старим крајевима као што је Пирот и Зајечар, језик становништва у Пиротском, Нишком, Зајечарском и другим окрузима је ближи бугарском западном говору, док језик у Алексинцу, Неготину, Прокупљу, Врању и другим крајевима области је под јаким утицајем српског језика.

У смислу језика у селима најлакше ће се приближити кроз школе, што се закон о обавезном школовању примењује строжије. У градовима и областима српска култура и језик су извршили велики утицај и наши напори овде треба да се удвоструче. Неповољни услови за наше дејство могли би бити третирање становништва у области која је под Аустријом, од стране немаца: Тамо су језик и школа задржали свој стари облик, но зато тамо становништво пати дуго време за ћирилицом и сматра да је овај пораз повезан са губитком вере и националности. Још већи се антагонизам између Срба и Хрвата види што Хрвати употребљавају Аустрију за спровођење своје политике. У том смислу наша држава треба брзо да, што је пре могуће, створи завист међу становништвом у нашој области, под нашом влашћу и становништвом које је у суседној области. Нужно је да се спречи свака конспирација не само кроз строге законе и ограничене мере но и да се створе услови у којима би живот овог становништва материјално и духовно био спокојан, гарантован и задовољавајући.